

Література

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К., 1992.
2. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К., 2005.
3. Нахлік Є. Доля / Є. Нахлік // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К., 2008. – С. 162–184.
4. Нахлік Є. Доля. Los. Судьба. Шевченко і польські та російські романтики / Є. Нахлік. – Львів, 2003.
5. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / Упоряд. М. Пазяк. – К., 1994.
6. Русанівський В. У слові – вічність / В. Русанівський. – К., 2002.
7. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації / С. Смаль-Стоцький. – Черкаси, 2003.
8. Журавлев А. Ф. Доля / А. Ф. Журавлев // Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. И. Толстого. – Москва, 1999. – Т. 2. – С. 113–114.
9. Иванов П. В. Народные рассказы о Доле / П. В. Иванов // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991.
10. Bartmiński Jerzy. Językowe podstawy obrazu świata. Wyd. trzecie. – Lublin, 2009.
11. Wierzbicka Anna. Język i naryd: polski «los» i rosyjska «sud'ba» // «Teksty Drugie». – 1991. – Nr. 3. – S. 5–20.

2014 р.

Образ шляху в поезії Тараса Шевченка

«Про нашого найбільшого художника слова, саме як про художника слова, сказано не так уже й багато», – писав Максим Рильський у 1959 р. [3, с. 58] Відставання у вивченні Шевченкової поетики на фоні загального розвитку шевченкознавства відзначав пізніше і Ю. Івакін [4, с. 419].

Як відомо, звукова, семантична й синтаксична організація поетичного тексту перебуває у нерозривному зв'язку з образною системою й ідейно-смісловим змістом творчості кожного видатного майстра словесного мистецтва. Лише на шляху наукового дослідження тієї «безодні простору», яку приховує в собі Шевченкове слово, можливе проникнення в таємницю пророчого голосу, таїну його магічної влади над людською душею, влади, перед якою зачудовано зупинявся сам поет:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.

А серце б'ється – ожива,
Як їх почує!..*

Одним з універсальних образів світової культури, художнє осмислення якого можна знайти у творчості кожного видатного митця, є образ шляху. «Першою і головною ознакою того, що даний письменник не є величина випадкова й тимчасова, – писав О. Блок, – є почуття шляху. Цю істину, надто відому, слід нагадувати постійно, і особливо в наш час» [5, с. 127]

Образ шляху є одним із ключових у поезії Шевченка і знаходить у ній своєрідну й складну інтерпретацію. У ранніх поезіях Шевченка художнє значення цього образу ще нерозривно пов'язане з фольклорним. Шлях, зарослий терном, – це символ розлуки з батьківщиною, з ріднею, з коханою

* Тут і далі цитуємо за виданням: Шевченко Т. // Твори: в 5 т. / Т. Шевченко. – К., 1978–1979.

(або коханим): «Плаче козак – *шляхи биті*
Заросли тернами» («Думка»).

Генетично пов'язаний із фольклорним джерелом образ дороги як художній засіб вираження мотиву розлуки, марного чекання лишається характерним для шевченкової поезики протягом усього його творчого шляху:

То од жалю одходила
І мовчки журилась
Та на *шлях* той на далекий
Крізь сльози дивилась.
(«Сова»)

Проте вже в поемі «Катерина» Шевченко вкладає в конкретний зоровий образ шляху й інше абстрактне художнє значення – він стає уособленням бездомності, знедоленості покритки та її дитини. Саме в такому значенні вжито слово *шлях* у повісті, який двічі трапляється в поемі, – перший раз стосовно головної героїні («З ним забула б чорнобрива *шляхи*, піски, горе...»), другий раз – її сина («Що зосталось байстрюкові? Хто з ним заговорить? Ні родини, ні хатини, *шляхи*, піски, горе...»).

У поемі «Катерина» з'являється ще один своєрідний мотив, пов'язаний із символом шляху – мотив, що поступово розвивається і стає домінуючим у його творчості. Це мотив пошуку шляху і пов'язаний з ним образ людини без шляху. У контексті всієї Шевченкової поезії глибокого змісту набувають прикінцеві рядки поеми:

Берлин рушив, а Івася
Курява покрила...
Полічили, що достали,
Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли *понад шляхом*.
(«Катерина»)

«Понад шляхом», а не самим «шляхом» ідуть не лише старий кобзар і знедолений син Катерини, а й народний месник:

Ой виострю товариша,
Засуну в халяву
Та піду шукати правди

І тієї слави.
Ой піду я не лугами
І не берегами.
А піду я не шляхами,
А *понад шляхами*.
(«Ой виострю товариша...»)

Понад шляхом бредуть невільники, арештанти:

Попереду поїжджане
Рушили в дорогу.
А за ними й невольники
Побрязкали пугом
Понад шляхом.
(«Якби тобі довелося...»)

Покритка – героїня поеми «Відьма» також не йде шляхом, а лише шукає його:

А я з байстрюками
Повертала в Україну
Степами, тернами,
Острижена. Та й байдуже.
У селах питала
Шлях у Київ. І що з мене
Люде насміялись...*

У синонімічному значенні вживається у Шевченка і словосполучення «шукати броду»:

А я, неначе навісна,
В Дунаєві *шукаю броду*,
Сміються люди надо мною,
З байстрам розхристана бреду,
Зовуть покриткою, дурною.
(«Марина»)

* Вплив Шевченкового образу покритки, що шукає шляху, виразно простежується у повісті І. Нечуя-Левицького «Бурлачка»: «Тим часом Василина вибігла за село, минула царину й спинилась. Перед нею слалися три шляхи.

– Котрим шляхом бігти? Кудю йти? – спитала вона в себе голосно, ламаючи руки. – Де мені дітись, куди схватись?

Василина стала коло окопу під садком і дивилася на пляхи, неначе хотіла в їх спитати поради. Шляхи вилися між зеленими нивами, піднімалися вгору, знов ховалися у долині, знов піднімалися й танули у далечі між житами та просами... Вона кинулась бігти шляхом попід окопом» (Нечуй-Левицький І. Твори: в 10 т. / І. Нечуй-Левицький. – К., 1965. – Т. 3. – С. 207).

Ідуть понад шляхом, крадуться попід-тинню, бредуть по бездоріжжю всі ті, хто перебуває на узбіччі тогочасного суспільного життя – покритки, байстрюки, не-вільники, народні месники, співці-кобза-рі – отже ті, кому належить Шевченкова муза, на сторожі коло яких Великий поет поставив своє слово. З ними він відчу-ває свою глибоку внутрішню спорідне-ність і їхні дороги, а точніше, бездоріжжя, ототожнює з власним. Тому такої трагіч-ної сили у Шевченка набуває змальова-ний власний образ – образ людини без шляху:

Ви тяжкий камень положили
Посеред шляху... і розбили
О його... Бога боячись!
Моє малес, та убоге,
Та серце праведне колись!
Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого... а ви!
Дивуетесь, що спотикаюсь.
Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і, як ви...
Душі убогої цураюсь,
Своїї грішної душі!*

(«Чи то недоля, чи неволя...»)

Образ шляху в поетичній системі Шев-ченка набуває глибоко негативного семан-тичного наповнення. *Шлях, битий шлях, верстовий шлях* – це символи тогочасного суспільства, що уособлюють неволю, вони належать сильним світу цього – цареві й панам. Саме в такому значенні слід трак-тувати слова знаменитого вступу до поеми «Сон»:

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:

* Цікаво відзначити несподіваний збіг ху-дожного автопортрета з реальним життєвським спостереженням І. Тургенєва: «Он (Шевченко) держал себя осторожно, почти никогда не высказы-вался, ни с кем не сблизился вполне: все словно сторонкой пробирался» (Тургенев И. Полное собрание сочинений и писем: в 28 т. / И. Тургенев. – Москва; Ленинград, 1967. – Т. 14. – С. 228).

Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає –
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.

У шевченкознавчих розвідках натра-пляємо на тлумачення початкових рядків поеми «Сон» як антитези, «протиставлен-ня творчих сил суспільства паразитичним, руйнівним («Той мурує, той руйнує»)), яка переходить у своєрідну форму перелі-ку різних типів грабіжників [1, с. 141].

Подібне тлумачення є помилковим, оскільки не бере до уваги специфіки пое-тичної семантики ключових слів поезії Шевченка. Дієслово *мурувати* у поета ніколи не вживається на позначення про-цесу творчої праці. «Мурують» завжди гнобителі, об'єкти «мурування» – тюрми, палаци, храми. У художній функції цього слова в шевченковій поезії на перший план виступає генетичний зв'язок його зі сло-вом *мур*, воно належить до ряду лексем, що виражають загальне широке значення: «закутість, неволя, пута». Таке семантичне наповнення дієслова *мурувати* розкрива-ється вже в повторенні його в наступних рядках вступу до поеми «Сон», де йдеться про Миколу І («А той, щедрий та розко-шний, все храми *мурує*»). Пор. ще: «Як і тюрми *мурувати*, *кайдани* кувати... Всьо-му навчим», «А панство буде колихатъ, храми, палати *муруватъ*»; «За що ж тебе, світе-брате, в своїй добрій, теплій хаті око-вано, *омурано*...» та ін.

Отже, вираз «той мурує, той руйнує» не містить у собі антитези, як не протиставля-ються початкові слова поеми «У всякого своя доля і свій шлях широкий» наступ-ному сатиричному зображенню панівних суспільних верств. Своя доля і свій шлях – привілей лише жорстокого світу «неси-тих». Гноблені й визискувані – «малі раби німі» – не мали у тогочасному суспільстві ні долі, ні шляху.

Добрі шляхи існують у Шевченковій творчій уяві в інших часових зрізах. У минулому – в ідеалізованих у поезії часах козащини:

У Києві на Подолі
Братерська наша воля
Без холопа і без пана,
Сама собі у жупані
Розвернулася весела,
Оксамитом шляхи стеле,
А єдвабном застилає
І нікому не звертає.

(«Чернець»).

У майбутньому – в знаменитому пророцтві Шевченка в картині прийдешнього справедливого суспільства, де образ нових вільних шляхів займає центральне місце:

Оживуть степи, озера,
І не верстової,
А вольнї, широкї
Скрізь шляхи святї
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупі,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

(«Ісаія. Глава 35»)

У цих рядках особливо виразно виступає образ *верстового шляху* як символ самодержавного ладу. У поетиці Шевченка слова *верста*, *верстовий шлях* мають глибоко негативне оцінне значення і виражають поняття розмежованості, обмеженості певними рамками, несвободи; пор. слова з містерії «Великий льох»: «Три указа накаркала на одну дорогу... Да шесть тысяч в одной версте душ передушила...», у якій ідеться про укази Миколи I на будівництво залізниці між Петербургом і Москвою, де тисячами гинули кріпаки. Характерно, що ідея свобо-

ди пов'язується у Шевченка з поняттям нерозмежованості, як, наприклад, у післямові до поеми «Гайдамаки»: «Нехай житом, пшеницею, як золотом, покрита, *не розмежованою* останеться навіки од моря і до моря – слов'янська земля».

Негативну семантику в поезії Шевченка має й словосполучення *битий шлях*: «Стали хлопців в кайдани кувати. Та повезли до прийому *битими шляхами...*» («Сова»). Цікаво протиставляються в поемі «Гайдамаки» два шляхи – *битий*, що належить світу гнобителів, і *Чорний шлях*, яким ідуть гайдамаки:

Степ і море; скрізь *битий шлях*,
Скрізь золото, слава,
Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізник *Чорним шляхом*,
За ним гайдамаки.

Показовими для зазначеної вище характеристики поетичного значення іменника *шлях* і співвідносного з ним гнізда дієслів із семантикою «іти, рухатись» у поезії є виправлення, які вносив автор до «Кобзаря», редагуючи твори після заслання. Так, у другій редакції поеми «Петрусь» поет вилучає з тексту слово *шлях* у буквальному словниковому значенні й замінює його на слово *царина* [2, с. 121].

Одночасно Шевченко вводить у текст слово *шлях* у характерній для його поетичної системи символічній функції, наприклад у поемі «Відьма»:

Перша редакція	Друга редакція
А я з байстрюками	А я з байстрюками
В Україну повернула	Повертала в Україну
Босими ногами,	<i>Степами, тернами,</i>
Острижена. Та й байдуже,	Острижена. Та й байдуже.
<i>Ішла</i> та питала	У селах питала
До Києва... І що з мене	<i>Шлях у Київ.</i> І що з мене
Люде посміялись!	Люде насміялись... [2, с. 47].

Варто звернути увагу на те, що мотив бездомності, самотності героїні, блукання її без певного шляху поет посилює тим, що знімає дієслово *ішла*, в семантиці якого присутній елемент вираження цілеспрямованого руху, і вводить широке просторове визначення «степами, тернами».

Подібні зміни вносить поет і в авторську оповідь про власні мандри Україною в поемі «Княжна»:

Перша редакція	Друга редакція
Шукаючи старовини	<i>Блукаючи</i> по Україні
В моїй Україні убогій	<i>Прибивсь</i> якомсь і в
<i>Заїхав</i> я у Чигирин	Чигирин [2, с. 31]

Отже, з надзвичайною художньою силою передане в усій творчості Шевченка неприйняття тогочасного несправедливого суспільства з його «законами, з мечем, з катанами, з князями, темними рабами», повноту й безкомпромісність ненависті до нього символізує і неприйняття його шляхів.

Зазначене художнє переосмислення універсального образу дороги є одним із виявів глибокої оригінальності Шевченкової поезії. Адже у світовому мистецтві набула поширення інша метафорична інтерпретація цього образу, пов'язана з позитивним ідейно-смісловим наповненням. У багатьох міфопоетичних і релігійних традиціях міфологема шляху вживається як позначення лінії моральної, духовної поведінки, ширше – як певний звід законів, учення, релігії [7, с. 268]. У середньовічній культурній традиції образи дороги й мандрів уособлювали ідею духовного очищення, набуття святості. У мові подібне абстрактне значення слова *шлях* зберігається у виразах *знайти свій шлях*, *свою дорогу*, тобто «правильно визначити своє місце в житті, свою лінію поведінки», пор. рос. *беспутный* із негативною семантикою. В російській поезії зазначена художня інтерпретація образу дороги представлена твором Пушкіна «Телега жизни».

Треба зазначити, проте, що в російській поезії початку ХХ ст. знаходимо і близький до Шевченкового мотив, пов'язаний з образом дороги, в поезії О. Блока «Русь моя, жизнь моя». Дослідник творчості О. Блока Д. Максимов так характеризує цей вірш поета: «Росія сприймається поетом як «сонное марево», де все беспутне, навіть те, що прикидується дорогами, де «царь, да Сибирь, да Ермак, да тюрьма» [6, с. 110].

Традиційним мистецьким символом, який виражає негативну художню семантику, найчастіше мотив небезпеки, нещастя, біди, виступає в художніх системах різних регіонів світу образ *розпутьтя*, *перехрестя доріг*. Символ цей, як і символ шляху, закорінюється у найдавніших шарах міфопоетичного світосприйняття. Можна згадати у зв'язку з цим поширений у казках багатьох народів мотив перехрестя доріг, кожна з яких віщує героєві небезпеку.

Слово *розпутьтя* в поетичній системі Шевченка функціонує переважно в тому ж значенні, що й словосполучення *понад шляхом*. *Розпутьтя* – це місце знедолених, самотніх, що або силою обставин, або з власної волі поривають зв'язки з тогочасним суспільним середовищем, є його ізгоями:

І кидають на *розпутьті*

Сліпого каліку.

(«Три літа»)

На *розпутьті* кобзар сидить

Та на кобзі грає.

(«Тарасова ніч»)

Бо не дійде

До зросту дитина,

Піде собі сліпця водить,

А тебе покине

Калікою на *розпутьті*,

Щоб собак дражнила,

Та ще й вилає.

(«У нашім раї на землі»)

У поемі «Марія» спостерігається, крім того, семантичне зближення подібних зву-

ковою будовою слів (*путь, розпуття – розпинати, розп'яття*) – поетичний прийом, що дістав розвиток у поезії ХХ ст., пор. «Як *розпинать* його вели, ти на *розпутті* стояла з малими дітьми».

Іменник *путь* у поемі «Марія» вжитий у традиційному біблійному значенні «навести на *путь святий* святого сина». Спорадично таке слововживання трапляється і в інших Шевченкових поезіях на біблійні теми, наприклад у «Псалмах Давидових»: «Блаженний муж на лукаву не вступає раду, і не стане на *путь злого*, і з лютим не сяде».

Важливе ідейно-сміслове навантаження мають лексеми досліджуваного семантичного ряду в поемі Шевченка «Єретик». Крім зазначеного вище смислового наповнення подібних звуковим оформленням слів *розпуття – розпинати, розп'ятий*, послідовно проведеного в тексті поеми, бачимо і своєрідну нетрадиційну семантичну інтерпретацію іменника *розпуття* як місця, де зароджується дух протесту, бунту, пор. початок поеми:

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Злі сусіди; нагрілися
Й полягали спати,
І забули сірий попіл
По вітру розвіять.
Лежить попіл на *розпутті*,
А в попелі тліє
Іскра огню великого.

Коли взяти до уваги той факт, що і в язичницькій, і в християнській історико-культурній традиції *розпуття* вважалося «нечистим» місцем, місцем, підвладним нечистій силі, Шевченкове переосмислення образу розпуття набуває глибокого, об'ємного художнього смислу, відіграючи важливу роль у втіленні ідейного змісту поеми, що є гімном духу бунтарства. Надзвичайну художню силу має образ Яна Гуса – пророка «на розпутті всесвітньому»:

І став єси.
На великих купак,

На *розпутті* всесвітньому
Іезекіїлем,
І – о диво! – трупи встали
І очі розкрили.

(«Єретик»)

Слід зазначити, що символіка, пов'язана з *розпуттям*, наявна і в шевченковому втіленні власного образу як непочутого пророка:

Тільки я, мов окаянений,
І день і ніч плачу
На *розпуттях* велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає –
Оглухли, не чують.

(«І мертвим, І живим...»)

Багатство семантики, вкладеної в образ *розпуття* у наведених вище поетичних текстах, пояснюється тим, що, крім вираження ідеї протесту, «єретичності» в позитивному значенні цього слова, образ цей має й додатковий художній зміст широти, велелюдності, всеосяжності, пов'язаний із можливістю тлумачення *розпуття* як центра, до якого сходяться дороги з усіх чотирьох сторін світу.

Позитивна конотація художнього образу *розпуття* в поемі «Єретик» підсилюється протиставним йому образом *шляху*, що має негативний семантичний заряд у картині походу ченців на Констанцький собор, де було винесено вирок Янові Гусу:

Як та галич поле крила –
Ченці повалили
До Констанци; степи, *шляхи*,
Мов сарана, вкрили
Барони, герцоги і дюки,
Псарі, герольди, шинкарі,
І трубадури (кобзарі),
І *шляхом* військо, мов гадюки.

Продовження давньої художньої традиції відображення мотиву небезпеки, очікування біди через образ роздоріжжя, перехрестя шляхів знаходимо у кращих творах сучасної української літератури. Так, у вірші В. Симоненка «Там, у степу, схрестилися

дороги» цей образ, уведений у перший рядок поезії, є ключовим, він визначає художнє вирішення основної ідеї твору:

Там, у степу, схрестилися дороги,
Немов у герці дикому мечі,
І час неспинний, стиснувши остроги,
Над ними чвалить вранці і вночі.
Мовчать над ними голубі хорали,
У травах стежка свище, мов батіг.
О, скільки доль навіки розрубали
Мечі прадавніх схрещених доріг!
Ми ще йдемо. Ти щось мені говориш.
Твоя краса цвіте в моїх очах.
Але скажи: чи ти зі мною поруч
Пройдеш безтрепетно
по схрещених мечах?

Архаїчна семантика небезпеки, пов'язана з символом схрещених доріг, посилюється в поезії В. Симоненка асоціативно співвіднесеним образом схрещених мечів, поетично розвинутим за допомогою введення в текст відповідного лексичного ряду («у герці дикому», «стиснувши остроги», «свище, мов батіг», «розрубали»). Використовується і внутрішня форма дієслова *схрестилися*, етимологічний зв'язок його з іменником *хрест*. На цьому асоціативному поєднанні створюється метафоричний образ «голубих хоралів».

Цікаву художню інтерпретацію знаходить образ перехрестя у першій пові-

сті історичної трилогії В. Шевчука «Три листки за вікном», побудований за моделлю середньовічної мандрівної повісті, в якій мотив мандрів тісно пов'язаний з ідеєю етичного формування особистості: «*Середохрестя*, – думав я, – це початок, надія і кінець. *Середохрестя* – це місце, де знаходимо сумніви, бо перед нами чотири різні шляхи. Ми тримаємося його тому, що не знаємо, на який із чотирьох ступити. *Роздоріжжя* лякають нас, бо можуть погнати на манівці, але без *середохресть* ми збожеволіли б».

Об'ємність художньо-смыслового змісту наведеного уривка ґрунтується на різному семантичному осмисленні внутрішньої форми двох словесних позначень одного поняття (*середохрестя* й *роздоріжжя*), синонімічних на рівні змісту і протиставних на рівні внутрішньої форми слів (за визначенням О. Потебні). *Середохрестя* – центр схрещення, тобто місце, де *сходяться* дороги, *роздоріжжя* – місце, де дороги *розходяться*.

Отже, універсальні художні образи шляху й розпуття дістали надзвичайно глибоку й оригінальну інтерпретацію у творчості Шевченка. Тема дороги та пов'язані з нею мотиви і символи лишаються джерелом багатой образності сучасного українського словесного мистецтва.

Література

1. В и с о ц ь к и й М. Ідейно-художній аналіз вступу до поеми «Сон» («У всякого своя доля») / М. Висоцький // Збірник праць VI наукової шевченківської конференції. – К., 1958.

2. Н е н а д к е в и ч Є. З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка / Є. Ненадкевич. – К., 1959.

3. Р и л ь с ь к и й М. Балада Шевченка «У тієї Катерини...» / М. Рильський // Збірник праць VII наукової Шевченківської конференції. – К., 1959. – С. 58.

4. Шевченкознавство: підсумки й проблеми. – К., 1975. – С. 419.

5. Б л о к А. Душа писателя / А. Блок // Собрание сочинений: в 6 т. – Ленинград, 1982. – Т. 4.

6. М а к с и м о в Д. Поэзия и проза Ал. Блока / Д. Максимов. – Ленинград, 1975. – С. 110.

7. Т о п о р о в В. Пространство и текст / В. Топоров // Текст: семантика и структура. – Москва, 1983. – С. 268.